This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit. The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

M-2172

कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक
हस्तलिखित संग्रह

दाखल क्र. M 2172 विषय व्याकरण
नांव सिद्धान्तकौमुदी (प्रौढमनोरमा टीका सह) MSS
लेखक / लिपीकार —
पृष्ठ 30 काळ — [✓ पूर्ण] / अपूर्ण

Checked 2012

M-2172

र्वोद्धापात्तानामुपदेशत्वं कर्मव्युत्पत्त्या तु आगमादीनां॥ उणादिलिंगानुशास
नयोरपि सूत्रेष्वादेवसिद्धे पृथगुपादानं गोबलीवर्द्दन्यायेनाएवं गणस्या
देवसिद्धे धातोरपि स्यादि। अत्रेदं वक्तव्यं। किमेषामुपदेशसंज्ञा उत योगमा
त्रेणाख्यः। संज्ञापक्षे शास्त्रकारैरनुक्तेऽनुसंज्ञाया घ्नस्य योनेति भो [illegible]
अस्मदीदिकृतसंज्ञायाः शास्त्रव्यवस्थापकत्वे ऽतिप्रसंगाच्च। अथो [illegible]
मदं तस्यादिस्परमेथविराधाच्च। ननु सर्वानुबंधस्य आगमनस्य [illegible]
ज्ञं येन मित्वं न भवेत्। किंचैवं प्रत्ययविध्यौपंच्यम्याप [illegible]
सनः सनेवादेशोऽसिद्धत्वाभ्यां स्योपदेशाभावादित्संज्ञा न स्यादिति भाष्य
कैय्यटोक्तं व्याकुप्येत॥ किंच नधातुलोप इति सूत्रे धातुग्रह [illegible]
लविता पूञ् पविता इति भाष्य। उपदेश एवानुबंधलोपे [illegible] भाष्या

मनो॰सु॰ ३

रमा॰सु

तु संज्ञेत्येवं कैय्यमंथश्च विरुध्येत। अपि च घ्वसोरेद्धाविति सूत्रेलोपश्चे
ति द्विराकारकोनिर्देशः द्वितीयः आकार इच्छिताभ्यलोपःसूत्रस्थभा
ष्यकैय्यटादिक्रमपि विरुध्येत। न द्वितीयः। योगस्यैव पूरकारपरिग
णनस्य व्यर्थत्वात्। घ्वाघ्वादिषु करणानुपपत्तेः। आगमादिषु नेति शेष
स्यस्वरूपपादस्याध्या। उपदेशत्वाप्रयोजकधात्वनुत्पादिरूपोपाध्यवच्छिन्न
समनुदायांतंहल्तिद्विवर्थहस्य। ग्रंथविरोधाच्च। पक्षद्वयेपि तन्नानुशा
सनस्य प्रवृत्तानुपयोगात्। ऽजोपम्भेतिशब्दारस्या संग्रहाच्च। गोदेवउप
देशे उपदेशेऽनतइत्यादौ नाघोऽन्यारणस्येवोपदेशपदार्थस्यायाः स
र्वसंमतत्वादिति दिक्।। उपदेशेऽजनुनासिक इत्। यद्यप्याचोपजीव्य
योरनुनासिकसंज्ञा प्रथमं चवक्तुमुचिता।। तथापि नासिकामनुगत

३·[illegible]

इति प्रयोगाश्रयणेनैव गतार्थत्वात्। अनुनासिकसंज्ञासूत्रं मंदप्रयोज
नमिति ध्वनयितुं नेहोपन्यस्तम्। उपदेशोक्तिं। अत्र आ अपः इह यद्यपि उञः
ऊँ इत्यत्रैव विधासामर्थ्यान्नेत्वमिति सुवचं। तथाप्युत्तरार्थमनत्रपकर्तव्य
मुपदेशग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव वध्नंतम्। अचूकिं मनि नो मकारस्य
माभूत्। प्रतिज्ञास्वरः एवं च प्रतिज्ञासमधिगम्यप्रतिज्ञाशब्दस्य लक्षण
तिक्लिष्टव्याख्यातं नाश्रयणीयं। पाणिन्युपज्ञं व्याकरणमित्यादिष्विवलक्षणां
विनैव निर्वाहात्। यद्यपि सूत्रकारहरतोऽनुनासिकपाठदर्शनीपोरिभाष
तथापि वृत्तिकारादिव्यवहारबलेन यथाकार्यप्राकृस्थितस्यानुमीयत
इति भावः। ननु रल्योरितिन्यूनटकारस्यापि मध्यमस्यादित्वात् आहमध्ये
ष्विति। व्यवहीयंत इति। प्रत्याहीयंते संक्षिप्यंते वर्णा यत्रेति बाहुलकात्

प्रतिज्ञानयेइति। आतश्चोपसर्गे इति कर्म
ण्यङ्। प्रतिज्ञा आनुनासिक्यमेषामिति
विग्रहः।

धिकरणे प्रवृत्तस्यापि योगमात्रमकारादिसंज्ञास्वातिप्रसक्तं तथापि यो
गरूढिरिति भावः। प्रत्याहाराश्चैवं च स्यात्रौ। ईदिति प्राचः। चानुदात्तस्त्री
स्येहलृ श्रिति सिद्धिः। इतान्यष्वाख्यायां व्यवहृता एकत्वारि रादिति भाष्य। तस्या
र्थः। तेन सुपि ङ्यादीनां प्रत्याहारस्य च योद्धितीयाइति वार्तिकस्य च युप्र
त्याहारस्य चाव्यविदेय ष्पदोषः। यत्तु ञमंतात् इयमिञं मंते ष्टलिङिके स्य
तूरतिञ्जमूवार्तिककृता व्यवहृतत्वादित्याहुः। तन्न। भाष्ये सामिथ्यानामाथस्याण
दिसूत्रस्थत्वात्। द्वितीयस्य व्याघ्रभूतिकारिकास्थत्वादित्यासांतात्वा
त्। एष च संख्यानियमो नातीवोपयुज्यत इत्युपेक्षितः। ऊकालोऽज्झ्रस्व
दीर्घप्लुतः इति समाहारद्वंद्वः सौत्रं पुंस्त्वं वा काल इवेति फलितार्थ
कथनमिदं। कालो यस्येति बोध्यः। ऊ शब्देन स्वोच्चारणकालो लक्ष्यते।

आयरति। निपाता आद्युदात्ता इत्याकार उदात्तः यच्छब्दस्तु फिट्स्वरेणा अ
वर्तिति। अकारानुदात्तः। तस्यादितो अतन्त्रमिति। उपेयिवानित्यत्रोपसर्ग
इवाविवक्षितं। ननु तत्र ईयिवांसमतिस्रिध इत्यादिप्रयोगदर्शनादविव
क्षास्तु। इह तु अविवक्षायां किं प्रमाणमिति चेत् लक्ष्यदर्शनं प्रातिशाख्या
दिकं चातिगहाणं। तथाहि। एये राइयत्र एकारः तेनूनपद्धं मित्यत्र पद पि वति
पाठे उदात्तौ चाद्युदात्ताविति सकलबह्वृचप्रसिद्धं। तनूनपा ची पति
शब्दयो उभे वनस्पत्यादिषु युगपदिति पूर्वोत्तरपदयोराद्युदात्तत्वे कृते ति
अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति शेषनिघातः। पूर्वपदभूतयोस्तनूनपी
एतयो अंत्यस्य पाक्षिकं स्वरितत्वं प्रातिशाख्ये उक्तं। जात्यवद्धा तथा वा

तौ तनूशाचीति पूर्वयोरिति । तथा स्वरितस्यार्द्धस्योदात्तं चे प्रातिनूमस्यमपि ।
एकाक्षरसमावेशे पूर्वयोः स्वरितः स्वरः । तस्योदात्ततरोदात्तार्द्धमेव वा । दा
अनुदात्तः परः शेषः स उदात्तश्रुतिर्न चेत् । उदात्तं वोच्यते किंचित्स्वरि
तं वाक्षरं परम् ॥ इति । अस्यार्थः । पूर्वयोरुदात्तानुदात्तयोरेक त्र समावे
शे सति स्वरितो वोध्यः । तस्य स्वरितस्य स्वतंत्रोदात्तापेक्षयोदात्ततरार्द्धमा
त्रा बोध्यो । ह्रस्वो वोश्चार इत्यादि ह्रस्वाभिप्रायं । अर्द्धमेवेति दीर्घाभिप्राया । येन
नैव ह्रस्वस्यापि संग्रहात् व्यापकत्वादिदमेवादर्तव्यमिति सूचयितुमेव
कारः । अनुदात्त इत्यादि परिशेषसिद्धार्थकथनं । स शेष उदात्तश्रुतिः स्यात् ।
किमविशेषेण नेत्याह । न चेत्याह । उदात्तस्वरितपरं विहायेत्यर्थः । शाकल्यो

प्याह । अप्राप्तस्तु यः स्वारः स्वरितोदात्तपूर्वगः । उदात्तादायार्द्धमस्यावशिष्टं
निघातिकंपितमि ति । उदादायोदात्तश्रुत्या । अर्द्धह्रस्वस्यार्द्धं नार्द्धमात्रालक्ष
ते इति हरदत्तमेधासुमतां तरपरतया कथंचिन्नेया । क्केति । किमेतत् ।
तिः स्वरितः व इति । अनुदात्तं सर्वमपादादावित्यप्यकारादनुदात्तः । अथा
इति । अशेः कृतिनिःस्वरेणाद्युदात्तं । संहितायां तु एकादेश उदात्तेनोदात्त
इत्योकार उदात्तः । यिरा इति । द्वयमपि द्विस्वरेणं । तोदात्तो । एकादेशस्तु पद्ये
स्वरितः । स्वरितो वानुदात्ते पदादावित्युक्तेः । मस्वं च नासिकायेति विभ्रमे
प्राप्तं गाह्याद्देकैव तद्भावे सुस्वनासिकमिति स्यादत आह । सुस्पसहितेति ।
तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णं । आस्यमवं आ स्पर्शा रीराव पवीव्य तद् इत्यापि प्र
याह । ताल्वादीति । आस्ये तरेति ए त च प्रशब्दबलाल्लाक्षप्यो ते सुल्या

स्य किं। तस्मौ। अत्र पकारस्य तकारे परे झलो झलीति लोपो माभूत्। तु ग्रह
णं किं। वाक् श्च्योतति। छकारस्य लोपो ना। ञमङ्णनामिति। ना
सिका चेति। चकारेण स्वस्ववर्गानुकूलं तालव्यादि समुच्चीयते। लिदैवे
रित्यादौ। तपरश्च मसंदेहार्थं न तु तत्कालग्रहणार्थं। तेन प्लुतस्यापि ग्र
हः। पूर्वत्रासिद्धं। यद्ययं स्वतंत्रो विधिः स्यात्तर्हि त्रिपादी पूर्वं प्रत्य
सिद्धा इत्येवं लभ्येत। त्रैपादिकं तु पूर्वं प्रति नासिद्धं स्यात्। अत आह। आधि
कारोऽयमिति। यद्यत्र कार्यासिद्धत्वमिष्येत तर्हि पूर्वत्रासिद्धमिति। न
नोरथमित्यादौ उत्वं न स्यात्। तपरस्त्वाद्रोरीत्यस्य प्रसंगात्। तथा च।
पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येति सिद्धांतो व्यर्थ्यते। तु

अमू अमी इत्यादि च न सिध्येदत आह। त्रिपादीति। परं शास्त्रमिति च। एतेन
त्रिपाद्यां विहितं कार्यमित्यादि प्राचां ग्रंथः परास्तः। विवृण्वते कंठमिति।
विवार एषां प्रयत्नमिति भावः। वर्गयमगा इति। वर्गगा यमगाश्चेत्यर्थः।
कादय इति। लोकप्रसिद्धपाठापेक्षमिदं। चतुर्दशसूत्र्यां मावसानयोगात
अर्द्धविसर्गेति। सादृश्यमुच्चारणे लेखने च बोध्यं। ऋऌवर्णयोरिति।
आच्च आच् च रलौ तौ च णौ चेति विग्रहः। ऋश्च ऌश्च ऋलौ। तयोर्वर्णयोरि
ति वा। प्रथमान्ते न परिनिष्ठितविभक्त्या वा विग्रह इति सिद्धान्तात्।
ऋलस्य कारेति प्रकृतिभावः। नाज्झलौ। आकारसहितः इति। अत्र चकारस
मयवे लोपिस्यादिनिर्देशः प्रश्लेषे लिंगं। न चैवमपि पिपासा इत्यादेर्दु
दोरन्ते ताइति पुत्तादाकारात्परस्य सनः सस्य षत्वं स्यादेवेति वाच्यं।

आश्च आश्चेति द्वंद्वे सवर्णदीर्घेण दीर्घात्परस्यात्र प्लुतोपि प्रसक्तिः ष्यात
इति व्याख्यानात् । पणादिकमिति । ईतिन्कृप्ते सवर्णदीर्घः आदिशब्दार्थः ।
अत्रेति । अत्रैवेत्यर्थः । यद्यपीति । ग्रहणकशास्त्रस्याव्याप्तिनिष्पत्तेरिति
भावः । होढ इत्युपलक्षणं समास्वित्यत्र षष्ठीवा गागार्गी इत्यत्र स्त्रियां ह्रस्वो
आकारस्य घकारः । दासीषष्ठ्यादौ दादेर्घस्य चेनेति बोध्यं यदि तु विवृते
मूष्मणामित्यत्र ईषदित्यनुवर्त्य स्वराणां चेत्यत्र निवर्त्य प्रयत्नभेदो व्याख्या
यते तदा नाज्झलाविति सूत्रं मास्त्विति भाष्ये स्थितं । वृद्धिरादैच् । एजि
ह द्विमात्र एव तपरत्वात् । तेन कृद्धे कल्पमित्यत्र त्रिमात्रो न । एवमुत्त
सूत्रेपि तेन गंगोदकमित्यत्र त्रिमात्रो न । भूवाद्यो धातवः । भूश्च
वाश्चेति द्वंद्वः आदिशब्दो व्यवस्थाप्रकारवाची नोरकश्रावः । भूवौ आ

रुकू २
दिमिति बहुव्रीहिः प्रभृतयो वा सदृशाः सादृश्यं च क्रियावाचकत्वेनेत्यभिप्रेत्या
ह क्रियावाचिन इति । क्रियावाचिनः किं । याः पश्यति । यादौ धातुत्वं माभूत् । तो
सति हि तस्मिन् आध्वातोरिति स्यात् । भ्वादयः किं । हिरुक्पृथक्इत्याद्यव्ययानां
मीं स्य इति भावार्थातिङंतस्य च माभूत् । अस्ति भ्वादीनामदिकरणेन सौत्रा
णां धातुत्वं स्याप्तौ । चुलुंपादीनां तु बहुलमेतन्निदर्शनमित्यादिगणसूत्रे
ण संग्रहः । चादयः । अद्रव्यार्थाः । किं पशुः । लिंगसंख्यान्वितं द्रव्यं । इह तु स्या
द्वालोप्यं नयंति पशुमन्यमानाः । पशु इति सम्यगर्थे उपसर्गाः । निस्दु
सि इति सान्तौ । निसस्सपताविति तान्तनिर्देशात् । अयोगवाहानामविशेषेति
प्रकरणे निष्कृतं दुष्कृतमि~~त्या~~दित्युदाहृत्य इदुदुपधस्य सकारस्य योवि

सर्जनीय इति भाष्योक्तेश्चोपसर्गस्यायताविति सूत्रे ~~स्वस्व~~तः वामनो
प्येवं। निरः कुषः सुदुरोरधिकरणे इत्यादिनिर्देशात् तद्रे फातावपीति त
त्रैव सूत्रे हरदत्तः। इति संज्ञाप्रकरणं। इको गुणवृद्धी। गुणवृद्धिशब्दा
भ्यामिति। एतच्च पूर्वसूत्राभ्यां गुणवृद्धिपदे अनुवर्त्य गुणो वृद्धिरि
ति ये गुणवृद्धी इति योजनया लभ्यते। तेनेह नेद्दिवे ओत रघो। य
दादिनाम। सहमं षष्ठ्यंत इति। सूत्रे षष्ठ्यस्यानुकरणात्। इक इत्य्
प परतया नपुंसकत्वात् सोर्लुगिति भावः। पदमिति। तच्च सर्वविभ
सामानाधिकरण्येऽगंतस्यांगस्येत्यादिक्रमेण संबध्यते। किंचित्तु आदेः
परस्येति यथा बाध्यते तथाऽयमपि बाधिकेत्याहुः। यत्तु एकदेशस्या

नेस्स इति प्राचा व्याख्यातं। यच्च तद्दिकाकृतोक्तं। यन्नियमप्रसंगे नियमार्थं
मिदमित्यादि तत्सर्वं भाष्यविरोधादुपेक्ष्यं। तट्टीके षपक्षं दूषयित्वा पदोपस्थि
तिपक्षस्यैव भाष्यसमर्थितत्वादित्याह। तट्टीकेषपक्षे दूषणोद्धारस्तु शब्द
कौस्तुभे स्पष्टीकृतोस्माभिः। अचां मध्ये इति। यत्तु प्राचोक्तं अंत्यादल्त्व
पर इति तन्न। श्रीमुचादीनामित्यादौ अंत्यस्याचोऽसंभवात्। तस्यैवांगा
व वयव इति। तेन श्रीपुणीत्यादौ ~~कगभत्रे~~ लिहे अंगस्य नां। तत्त्वेन दीर्घः सिद्धः।
परादित्वे न सिध्येत्। अभक्तत्वे तु वहंलिह इत्यादौ वहाभ्रेलिह इतीव
शि। अकार्षीदिति सुमिमोनुस्वारो न स्यात्। अपदांतत्वात्। यत्तु अभ
क्तत्वे श्रीपूणीत्यादौ दीर्घो न स्यादिति। तन्न। तत्रादिग्रहणस्यादिनुमर्थ

मिति। अंगसंज्ञासूत्रस्थवार्तिकेनैव दर्शितप्रायं। स्थानेयोगेति। स्थाने
नयोगो यस्या इति विग्रहः। निपातनादेत्वं। अनेकविधानिति। स्थानार्थ
गुणप्रमाणकृतमित्यर्थः। बलीय इति। तेन चेतासि। तारस्यत्र प्रमाणत
आंतर्यवान् ककारो नेति भावः। तस्मिन्निति। सप्तम्यंतानामनुकरणमिदं
निःशब्दो नैरंतर्यपरः। दिक्क्रिरुच्चार नमि[illegible]त्रियः। अचि यणि सुतोः
व्यवहिते व्यवहिते च सति प्राप्ते अव्यवहित एवेति पूर्वस्य परस्य प्राप्त
पूर्वस्यैव नियम्यते। अव्यवहितस्येति तु फलितार्थकथनं। परस्येय
दिति। तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति तु सूत्रितं। आदेरित्यंशस्य सर्वादेशत्वाबा
ध्य[illegible]स्यापत्तेः। सिद्धांते तु परस्यास्य सर्वादेशत्वं बाधकमित्यनुपदमे

वक्ष्यति। अनेकाल्। शित्। उदाहरणं। इदम इश्। रारतः। यत्तु वृत्तिहला
जश्शसोरित्युदा[illegible]हृतं तन्न। सर्वादेशतायाः प्राक्शित्त्वस्यैवाभावात्।
तत्र हि दाणश्चोरित्यानुपूर्व्यादनेकाल्त्वेनैव सर्वादेशत्वमिति सिद्धांतः।
इत्यादाविति। अदिशब्देनातो भिस ऐस् गृह्यते। परस्यादिति। अत
एवादेः परस्येति पृथक्क्रियत इत्युक्तं। उत्तरस्येत्यत्रास्तु ओमासो
रपि प्रवर्तत एव। यत्तु प्राचा आदेरिति सूत्रं विलक्षणतापंचमीनिर्दे
शेनेत्युक्तं। तदसंबद्धमिति स्पष्टमेवापरनित्येति। परान्नित्यं यथानु
दति। रुणद्धि। परमपि लघूपधगुणं बाधित्वा श्नम्। तथा रुपेर्णिचु।
रं पयति। परमपि उपधावृद्धिं बाधित्वा रधिजभोरिति नुमागमंतर्नं

प्रो ५.

तरप्राप्तासोप्यनित्य इति वाच्यं। कृताकृतप्रसंगमात्रेणादि क्वचिन्नित्य
त्वाभ्युपगमात्। अंतरंगं यथा। उभये देवमनुष्याः। इह प्रथमचरमेति
परमपि विकल्पं बाधित्वा सर्वादीनीति सर्वनामसंज्ञा विभक्तिनिरपे
क्षत्वेनांतरंगत्वात्। अपवादोपि यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यंतरंगेण बाध्य
त एव। तद्यथा। अयजे इंद्रं। सर्वे इत्थं। ग्रामे रहः। अत्रांतरंगेण गुणेन स
वर्णदीर्घो बाध्यते। स च यद्यपि यण्गुणयोरपवादः। तथापि समाना
श्रयें चरितार्थः। तथा च वार्तिकं। रणादिः शीनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वा
दिति। असिद्धमिति। तेन पचावेदमित्यादौ एत ऐ इत्यैत्वं न। अंतर
तेप्यूठा इति। यद्यपि कृतमपि कार्यं निवर्तयंतीति परिभाषांतरस्य

हूयते फलं च तुल्यं। तथाप्यवर्तेयेव लघु प्रक्षालनाद्धि पंकस्य दूरादस्पर्शनं
वरमिति न्यायादिति भावः। न कुर्वंतीति। यथा निषेदुषीमित्यादौ क्वसोरिट्। अं
तरंगत्वात्प्राप्तमपि भाविना संप्रसारणेन वलादित्वं नउवक्ष्यतीत्यालो
च्य न कुर्वंतीत्यस्यार्थः। इति परिभाषा। इको यणचि। प्रत्याहारग्रहणेषु तद्वाच्य
वाच्ये निरूढलक्षणा। दीर्घाज्जसि चेति ज्ञापनात्। त्वादिभ्य इति निर्देशाच्च।
तेन कृशब्देन षट्षष्ठिग्रहणं। यणशब्देन ससा। भाव्यमानत्वेन सवर्णा
ग्राहकत्वेपि गुणो नामभेदकत्वेनानुनासिकानामपि यवलानां ग्रहणात्।
अतो नास्ति यथासंख्यं। न च लक्ष्यार्थबोध्यास्पूर्वत्रास्यार्थबोध्यमादाय य
थासंख्यमस्त्विति वाच्यं। एवमपि तृतीयचतुर्थाभ्यां ऋकारलृकाराभ्यां
प्रसक्तस्यादुपस्थितोन्त्यवर्णानां रेफादेशस्य ऋवर्णानां नादस्य च प्रसंगात्।

श्री ७२ म

२ अत्र अनाच्चीत्यनुवर्त्य पर्युदासपरतया हलि परत एव निषेधप्रवृत्तेरि
ति मा पतत् इत्याश

तस्मादिह स्थानेन्तरतमसूत्रेणैव सिद्धे सत्यभिप्रेत्याह स्थानत आन्तर्यादिति।
अनचि च द्विर्वेति। पुरोनुनासिक इति पूर्वसूत्रादुक्तग्रहणमनुवर्त्तते इति।
नाज्झलाविति सूत्रे कैयटः। एवं च सर्वत्र शाकल्यस्येति सूत्रे तत्प्रपञ्चयोर्ग
पूर्वोत्तरसूत्रद्वयेपि नारंभणीयमिति भावः।। अनुदात्तौ पायाणामिति सू
त्रे आचार्यग्रहणं पूजार्थमिति अभिप्रेत्य वाकुर्वाक्ष्करति भाष्योदाहरणं तवि
कल्पेनोपपत्तिरिति न तार्थ क्लिष्टं यतेन नु ध्येवापूजार्थतायाः प्राणिमो केरनु
प्रवृत्तिरिष्ठिति सूत्रेशाकटायनग्रहणस्यापि तथात्वात्तः। नचेष्यपूर्तिः
संस्कृतेति त्रिसकारपरकेण्यट हरदत्तादिग्रन्थविरोधात्स्यग्रंथस्याविरोधाश्चेत्
[illegible]। माष्यवेन च आस्ते इत्यत्र सकारद्वित्वविकल्प उक्तः। एवं च
थात्रेशारद्यत्र तकारस्य द्वित्वमसदिति उक्तिरेवासतीति दिक्।। स्था

२ अत एव शात्रिशास्व्ये आत्यारथं तरमिति मंत्रे तकारद्वित्वविक ५५
ल्प उक्तः।२२

निवदादेशः। धात्वंगकृत्तद्धिताव्ययसुप्तिङ्पदादेशा इति प्राचोक्तं। तत्किंच
परिगणनेनोदाहरणमात्रं वा। नाद्यः। सिचा क्स च ऊऊडादीनां आदेशस्य
शान्तस्थासंग्रहापत्तेः। नांत्यः। अव्ययस्यांगपदत्वात्पृथग्ग्रहण
वैयर्थ्यापत्तेः। प्रस्तुयेति वृत्तिकारोक्तं तदुदाहरणमपि मदेशमात्र
स्यानव्ययत्वात्। उरयेनेसि द्व्याद्व अरसात्रयेना हा आदेशा इति। अन
ल्विधाविति किं। तेनेतस्मात्तस्य तस्मिंश्च विधौ मा भूत्। तत्र अलावि
धौ यथा। व्यूढोरस्केन। अत्र सकारस्य स्थानिवत्त्वेन विसर्गो न दृष्टो मा
भिस्यात्। द्व्यवायेपीति णत्वं प्राप्तं। अल्परस्य विधौ यथा। द्यौः पथाः
हल्ङ्यादि लोपो न। अलो विधौ यथा। द्युकामः। वलि लोपो न। अलि

यणो धेः येन यलोपे
तो न विधेयात्।

विध्यौ यथा पजेन्तः । करुष्टः । हरिश्चेत्युक्तं नाश्नल्लुचे ह्रस्वान्यवयव एवत्र
ध्यतो तेन रामायेत्यादौ सुपिचेति दीर्घः । न हि धौ हि यज्ञादित्वं माश्रितास
त्नु आदेशावयवरतितदेतत्सकलमभिप्रेत्याहा न तु स्थान्यलाश्रय
इति । आश्रयणं चेह यथाकथंचित् । न तु प्राधान्येनेत्याग्रहः । तेन प्रपठ्य
त्यत्र वलादिलक्षणरण्नात् । तन्निषेधादिति । स्थानिवन्निषेधादित्यर्थः । अन्यः
अल्विध्यर्थमिदमिति तेन वव्रश्चेत्यत्र वस्य संप्रसारणं न । उरदत्वस्य स्थानि
वत्त्वेन संप्रसारणपरतया न प्रसारणमिति निषेधात् । अन्यच्च उरदत्वं पर
निमित्तं नेति वाच्यं । अंगाक्षिप्तप्रत्यये परे तद्विधानात् । प्रागभ्यासवि
कारेभ्यो गाधिकार इति पक्षे दूषरत्या । आससस मसमासेरिति पक्षस्याकरे सिद्धांतित
त्वात् ।

किंच पूर्वसूत्रेण स्थानिप्रयुक्तमिति दिश्यते न त्वादेशप्रयुक्तं वार्यते । नायकर
सादौ एचोयवायावा इत्यादीमव्यतिप्रसंगात् । अनेन नतु वार्यते । गाधिकु
रमाश्रित्य भावाभावयोः रपि आदेशोयमित्वीकारात् । न पदान्तेति सूत्रे यलो
पदीर्घादिग्रहचे हलिंग्ः । अतएव गणयतीत्यादौ न वृद्धिः । स्थानीनिस
त्यपवंत्यासत्स्या आदेशाभावाभावात् । उत्तं च । कामममातिदिश्यतां सम्प्र
सच्येवानेह भारोस्तीति । स्यादेतत्तु पूर्वसूत्रस्य सावधित्वे संनिहितस्येवावधि
त्वमुच्यितां संनिहितं चेह त्रयं । स्थानी आदेशो निमित्तं च । अन्नं न तावन्नस्था
नीअवधिः । तस्यादेशेनापहारात् । नाप्यादेशनिमित्तेनैव्याकुरणाद्यत्र
ऐकारस्यायादेशापत्तेरित्यात्रं व्याहा । अचः पूर्वस्येन हुस्येति । पूर्व
त्वमुपलक्षणं न तु विशेषणमिति भावः । एतेन अचः पूर्वस्य

नपदा ।

विस्पादेश्चोः सिद्धमिति वार्तिकं व्याख्यातं । पदस्य चरमावयव इति । वृक्षं
वृतीति वृक्षवीः । यातीति यातमाचष्टे वृक्षेव नृ णिच् विच् रहलोपो
व्योरिति लोपो न स्थानिवत्स्यात् । नच नपदान्तेति निषेधः । रहविधि
यस्य लोपस्य पदानवयवत्वात् । पदान्तस्य स्थाने विधौ नेति व्याख्या
ने तु नेदं सिध्येत् । सुबन्तात् णिजिति हरदत्तादिमतेऽत एवेति सुपा
पदत्वात् । नच इष्टवदित्यतिदिष्टेन णिचि भसंज्ञेन पदसंज्ञाबाधः ।
णिचो लुप्तत्वात् । नच प्रत्ययलक्षणं वर्णाश्रयत्वादिति भावः । द्विर्व
चनादौ चेति । यलोपादय आदिशब्दग्राह्याः । वरेरीति तु वरेयो
जादेशः स नः स्थानिवदिति व्याख्येयं । सहविवक्षाभावेपि निपा

तनादुद्धः । ससस्यलुक् । अथोदाहरणानि । पदान्ते । कानि सन्ति कौस्तः । द्विर्व
चने । सुध्युपास्यः । वरे । यायावरः । यश्च यङ इति वरच् । अतो लोपः सत्या
तो लोप इटि चेत्याल्लोपे कर्तव्ये न स्थानिवत्ता । यल्लोपे । यातिः । याति
यङन्तात् तच् । अतो लोपः । यलोपः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादातो लोपः ।
यलोपः । नच पुनरल्लोपः शंक्यः । क्विपि णौ लुक् न्यायेनाल्लोपस्यासि
द्धत्वात् स्थानिवत्त्वाभावात् । स्वरे । चिकीर्षकः । सनोऽतो लोपो लितीति क
कारे कारस्योदात्तत्वे कर्तव्ये न स्थानिवत्ता । सवर्णानुस्वारयोः । शिण्ढि
दीर्घे । प्रतिदीव्ना । जश्मि । सग्धिश्च मे । अदन्नं ग्धिः । अदेः क्तिनि बहुलं छन्द
सीति घस्लादेशो घसिभसोर्हलि चेति उपधालोपः । झलो झलीति सलोपः ।

ध्यत्वं। घस्य जश्त्वं। सहस्वस इति सूत्रात् सस्य रस्यानुवर्तमाने समानस्य छन्दस्यमूर्धप्र
भृत्युदर्केष्विति सूत्रेण सः। चरि। जेहस्तुः। संयोगांतस्यात दं तस्येति अल्लोयस्य परि
भाषयेति भावः। यद्यपि विशेषणेन तदंतविधिर्लाभात्संयोगस्येत्येव वक्तुं स
यितुमुचितं। तथापि प्रत्येकं संयोगसंज्ञेति पक्षे दृष्टकरोतीत्यादौ लोपापा
त्तुं संयोगो अंतो यस्येति द्विवचनांतेन समसत्वाभावार्थमंतग्रहणात् औ
हि उपसर्जनानामेकत्वं संख्या औत्सर्गिकी द्वित्वादिकं तु यत्नलभ्यमिति भा
ष्ये स्थितं। यणः इति वाच्यत्रिकं। यदा वाच्यो व्याख्येयः। व्याख्यायं दृष्टा। सकौ
सत्त्वीयतोः सकग्रहणमपष्ठ्यसकएवल्लोपोविधिस्युतर इति। अंतरंगे लोपम
तेव्ये बहिरंगस्य यणोऽसिद्धत्वमिति वा। न च षष्ठी असिद्धपरिभाषाविष

दिस्थत्वेनासिद्धत्वमंतरंगं लोपं न पश्यतीति वाच्यं। कार्यकालपक्षाभ्युपगमात्।
ने च नैजानंतर्ये बहिष्ट्वप्रकृप्तिरिति निषेधः। तस्यानित्यत्वादुत्तरकालप्रवृत्ति
केलोपे अजानंतर्याभावाच्च। तथा च वार्तिकं। संयोगांतलोपे यणः प्रतिषेधः।
न वा झलो लोपात्। बहिरंगलक्षणत्वाद्वेति। रहयथोद्देशपक्षे आद्यवार्ति
कद्वयं। तत्र तिपं तु कार्यकालपक्षे इति विवेकः। यच्चाहुः। वार्तिकद्वतो वचने
प्रत्याख्यानप्रकारद्वयं भाष्यद्वतद्वृति तन्निर्मूलं। मतभेदे प्रमाणाभावात्। य
दप्याहुः। काव्यं कल्पतरूणामुपमाचक्षाणः। सावा। कल्पतरूणामपदृश्यतेरध
वितिः। तदपि न। पक्षत्रयेपि संयोगांतलोपस्य दुर्लभत्वात्। आद्यपक्षद्वये क
रूप्यार्थं पूर्वं पूर्वमंतरंगं परं बहिरंगमिति स्वीकृत्य लोपणिलोपयोरसिद्धत्वस्य सु
वचत्वात्। अत एव कातंत्रपरिशिष्टे श्रुतकेयतेः। क्विपि धक्के इत्युदाहृतं। भांतयोः

क्विपि तु छेदुर्वार स्यात्। न च स्यान्निवस्मां क्वौ विधिं प्रति तन्निषेधात्। विचि लोपो
व्योरिति सूत्रस्य प्रसंगात्। गिरि वेत्रस यते लुकि पि यणः प्रतिषेधार्थं वचनारम्भ र
ति पक्षे गिरि वेड्डि लुचि तो प्रत्याख्यान पक्षे मातमेव गीर्दि कू इति पक्षे रा।
पदद्यस्यापि भाष्ये स्थितत्वादिति भावः। चत्वारि रूपाणीति। यत्तु वदन्ति। यकार
यकारो भयद्वित्वे उभयोः पुनर्द्वित्वे लोपविकल्पे अन्यतरद्वित्वे अन्तु भय
द्वित्वे च नव रूपाणि। एकयं त्रिधा। एकयं द्वियं त्रियं च। एवं द्वियं त्रियं
त्रियं चेति। न च अंतरंगे द्वित्वे बहिरंगस्य यणो ऽसिद्धत्वं त्रैपादिकेंतरंगे ब
हिरंग परिभाषा न प्रवर्तत इति सूर्जनीयसूत्रे भाष्यकैयटयोर्व्यव
स्थापितत्वादिति। अत्रेदं वक्तव्यं। पुनर्द्वित्वं मयुक्तं। एकस्याव्य को एकं [illegible] पं
सहदेव प्रवर्तते रति एकः पूर्वपरयोरिति सूत्रे भाष्ये सिद्धांतितत्वात् भूभन्त्यथा

द्वित्वानामानंत्यापत्तेः। न च सरोसरीति हलोय मामिति लोपेन च निर्ह्वा हः। लो
पस्य वैकल्पिकत्वात्। कथमन्यथा। त्रियं त्रियं चेति भवदुक्तिः संगच्छेत। कि
वं सति सर्वस्य द्वित्वे कृते द्वित्वमपि पुनः प्रवर्तेत। अत एव हलो टिप्योरिति सूत्रे
न अभ्यासग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातं। संज्ञातात यङ्लोव्यणि चित्वे द्विर्वित्वथा
वाध्यं तादिति कैयटादिभिरुक्तं। तस्मादिह यज्वा पंच मायीनि [illegible] पायि सी
कुरुवारूपानेसमितीतान वसोनिह्नरसंगते वासकारद्वित्वेना हा पाडरो
ति। अन्यदेतन्न्यायद्ययुक्तं। त्रैपादिकेंतरंगे इत्यादि। तदपि न। नार्कु
पत्यः इत्यत्र विसर्गनिवारणाय वद्धरसिद्धत्वस्य तत्रैव भाष्ये स्पष्टत्वात्
संयोगांतलोपे यणः प्रतिषेधो हलस्य बहिरंगत्वेन प्रत्याख्यातत्वात्।

स्वयमपि तथैवानुदितत्वात् ॥ तस्मादिह यथोदेशपक्षो भाष्यः । बहिरंगपरिभाषा ।
प्रवृत्तेः ॥ तथा च भाष्ये ॥ मयपरस्य यणो द्वित्वे दध्यत्रेत्युदाहृतं ॥ न चैवमपि इकस
वर्णे इति शाकल्यस्य रूपं ॥ रमश्विनि वाच्यं ॥ समासे न निषेधात् ॥ न च नित्य
समासे निषेध्य इति वाच्यं ॥ भाष्ये नित्यग्रहणस्य प्रत्याख्यानात् ॥ यथोत्तरं मु
नीनां प्रामाण्यात् ॥ न त्विह यणेव दुर्लभः ॥ सुध्विन्शब्दस्य व्याख्यायां संप्रसारणे
न निष्पन्ने न संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपापत्तिरिति चेन्न ॥ संप्रसारणपू
र्वत्वे समानांगग्रहणमिति वार्तिके नेः ॥ संप्रसारणस्थानिकस्यांतस्थाचो
न चैवमपि न भूसुधियोरिति यणा निषेध्यः ॥ धीं स्य: ॥ आंगत्वे न प्रत्यये परत
एव तत्प्रवृत्तेः ॥ अनंतरस्येति न्यायेन एरणेकाच इति ओ: सुपीति च सूत्र
द्वये न प्राप्ते सैव निषेध्या ॥ ध्याध्यात्मंशा इति ॥ अत्र रेफस्य द्वित्वं ना द्वित्वं प्रकर

ननु गव्यूतिरित्यत्र हलि सर्वेषामिति लोपः शाकल्यस्येति वा लोपः स्यादित्याशंक्या
ह ॥ वांत इत्यत्रेति लव्यमिति लुनातेरचो यत् ॥ सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति
गुणः ॥ अवश्यलाव्यमिति ॥ ओरावश्यक इति ण्यत् ॥ क्षय्यमिति ॥ शकि लिङ् चेति था
तु कृत्याः ॥ क्षेयमिति ॥ अर्हे कृत्यतृचश्चेति कृत्यः ॥ हरस्येति ॥ इह ओमाङोश्चेति
पररूपे प्राप्ते ॥ उरण्रपरः ॥ आंतरतम्यादिति ॥ रेफशिरस्कस्य अर इत्यस्य रे
फद्वारा ऋकारेण स्थानसाम्यात् ॥ इत्यर्थः ॥ पक्षे द्वित्वमपि ॥ अचो र्ध्येति वा वेः
लोपो वेति ॥ झयो होन्यतरस्यामिति सूत्राद्विकल्पानुवृत्तेः ॥ एतच्च नासलो
पिति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टं ॥ प्राचस्तु विकल्पानुवृत्तौ रनुस्वारमुनाता
यदपि व्याख्यातं तन्न ॥ शरोचीति ज्ञापकमपि प्रयत्नसंवादार्थं भाष्य
मुपन्यस्तं ॥ अनुवर्तते विभाषा ॥ शरोचि यद्वा रवेस्य द्वित्वमिति ॥ न ॥

णेरट्गभ्यामिति साक्षात्श्रुतेन निमित्तभावेन रेफस्य कार्यित्वबाधनात्सुप्सुपा
स्परत्वादौ स्थानिवत्त्वे नैमित्तिकसास्मादिसुतरसुः स्यादिनिर्देशात्तस्या
पकारत्वबाध्यत इति कैयटः। तकारस्यानुद्धिसंभवत्येवेसुत्वं। तच्चवेयेतौ
त्र रूपेद्वयं। लाहरारिति तु एकमेवाहल्लोपमा। लोपः स्यादितिस्व षोहि इत्सौ
न्यतरस्यामित्यनुवर्तेः। एतच्च लक्षणसूत्रे भाष्ये स्पष्टं। मतत्वमितिता अभ्रमेलो
पेनैस्यर्थः। हल्लोपरतः परिसर्वं भल्लोप इति तु न सूत्रितं। आध्वौ नाम पूर्वः शा
आहिनी स्यादौ रेफापरस्यलोपापत्तेः। वांतोयियायकारादौ विति। विश्रेष
णमात्मांतस्य सेशास्यादिस्येतदर्थकस्य येनाविधिरिति सूत्रस्यापवादश्च
तेन पास्मिन्विधिस्तादाद्यवल्का। हणेइति वार्तिकेनापमर्धोत्तिध्वतो। ओदी
तोरिति एवसूत्रेतयोरेववांतोप्रतिस्थानित्वेन निर्णीतत्वादित्यर्थः।

तदुत्तरभाष्य एवोक्तज्ञापकस्य दूषितत्वात्। लोपस्य हि नित्यत्वे अचो रहाभ्यामिति द्वि
त्वलोपापवादः स्यात्। तथा च शरोचि स्वस्य सार्थक्यं स्पष्टमेव। तस्मादिक्कयो
नुवर्त्तौ ज्ञापकान्तरमनुसर्त्तव्यं। भाष्यकारादिव्याख्यानमेव शरणं। द्वि
त्वझलोपयोरिति। पर्युदासविधानसामर्थ्यात् द्वावेव प्रोक्ते इति तन्न।
लोपस्य वैकल्पिकत्वे न द्वित्वस्य पक्षे चरितार्थत्वात् त्रिविधमिति। यणो
मय इति लक्षणान्तरेण पुनर्द्वित्वे चतुर्विधमिति बोध्यं। एत्येधत्यूठ्सु
अत्र एचीत्यनुवर्त्तते। तच्च एतेरेव विशेषणं न त्वेधतेः। व्यभिचा
रात्। नाप्यूठः। असंभवादिति वृत्तिकारः। अत्र कैयटः। एधतेरपि
विशेषणं। मा भवान् प्रेदिधदित्यत्र व्यभिचारसंभवात्। यद्य

पिदं कैयटपुस्तकेषु प्रायेण न दृश्यते तथापि क्वचिद्दृश्यत एवा न च णौ च
ङीति ह्रस्वे कृते नायमेधतिरिति वाच्यं। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्। तान
चैवमपि अजादेर्द्वितीयस्येति ध्विशब्दस्यानेध्वि ध्विशब्दादेरासानिवस्त
सोरिव प्रकृतिप्रत्ययविभागसंमोह इति वाच्यं। द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमि
ति षाष्ठभाष्यसिद्धान्तितत्वात्। अन्यथा। रहेर्वृणिलोपो न स्यात्। जिघत्स
तीत्यादौ सनः सकारेण विशिष्टस्य द्वित्वे कृते कुत्वं न स्यात्। न चान्तरंगत्वा
प्रथमं चङीति द्वित्वे कृत्वो न भवत्येवेति वाच्यं। ओणेर्ऋदित्करणेन ब
हिरंगस्यापि णौ चङीति ह्रस्वस्य प्रथमं प्रवृत्तिरिति ज्ञापितत्वात्। अत्र
अत्र माधवः। मा भवान् प्रेदिधदित्यत्र नातिप्रसंगः। ण्यन्तस्य शब्दा

रस्यात्। एधतिग्रहणे नामग्रहात्। अत एव न भाभूपूकमिगमीत्यत्र ण्यंतभादी
नामुपसंख्यानमित्युक्तं। तत्रैव शाब्दांतरस्यात् प्राप्तोऽपसंख्यानमिति कैयट
न्यासकारहरदत्तादिभिः सर्वैरेवोक्तं। किंच ण्यधिकस्यापि ग्रहणेऽग्र
णौ सुनोतीत्यत्राभिषावयतीत्युदाहरिष्यते नाभ्येयोगात्सुनोति प्राप्त
श्चानुपसर्गत्वात्कथं षत्वमिति साशंक्याधर्मैः प्रकृत्यर्थविशेषकत्वेन समाधा
नं भाष्यकाराद्युक्तमसंगतं स्यात्। न च हेरचङीति लिंगात् प्रकृतिग्रह
णे ण्यधिकस्यापि ग्रहणमिष्यमिति वाच्यं। व्यापकस्य कुत्वमात्रस्य विषयत्वात्।
तथा च वार्तिकं। हेरचङि प्रतिषेधार्थं ण्युपगमान्नस्यात्। ज्ञापकं तु चङ्यन्यत्र
ण्यंतेऽपि कुत्वभावस्येति। तस्माद्युक्तिविरोधात् भाष्यवार्तिकवृत्तिन्यासा

दिग्रंथैः पूर्वापरसंबंधेन च विरोध्यादुपेक्ष्योऽयं कैयटः। इति। अत्रेदं वक्तव्यं।
अस्तु विशिष्टस्य शाब्दांतरत्वं। प्रकृतियोगस्य एधुरूपस्य केनापहृतमिति प
रिभाष्यतां। न च णुपेष्यत इत्यादौ तिङः तस्य एधुरूपेत्तता नास्तीति प्रकृत्यर्थो
चो साहिपेत। तथा उपसर्गात्सुनोतीति सूत्रे वार्तिकं। सिद्धं त्वावधातोस्त
त्वादिति। यत्तु अभिषावयतीत्यत्र भाष्यादिविरोधोद्भावनं तदपि
परितं। यतः प्रकृतेः सुनोतिरूपानपायात् कैयटमतासिद्धायथोक्तस्ये
स्याश्च मते तु रूपांतरत्वेन ण्यधिकस्याग्रहणादसंगतैव प्रागुक्त
यवस्थात्। कौ विधयति सावयवस्यो विशेषः। यदेवं ण्यधिकस्याग्र
णौ सुनोतेस्तु ग्रहणमिति। यदपि ण्यंतभादीनामुपसंख्यानमित्युपन्य
स्तं तदपि नास्माकं प्रतिकूलं। विशिष्टस्य शाब्दांतरत्वेन प्रकृत्यंतरस्य तु

म
२

णत्वाव्यवधानेनउपसंख्यानस्यानवस्यकत्वात्। अत एव न तत्र व्या-
सकारादिभिः स्वीत्वया बाविशेष्यं। प्रत्युतस्यस्यैव विशेषः। भाष्यवार्ति-
कयोरेकस्य प्रत्ययोरिति योगं विभज्य एत्वीति विशेषितत्वात्। तेन सारिस्तु-
तिरंधीमाधवग्रंथश्च असंगः। एवं च भिप्रेत्याहा। रजायोवरीति। अक्षौ-
हिणीति। ऊहो स्त्यस्याः ऊहिनी अक्षाणां ऊहिनी विनहः। परिमाणविशेष-
विशिष्टसेना। अक्षौहिणी। पूर्वपदसंज्ञायामिति णत्वाय तु भाष्या निरु-
क्तं। अक्षाणां महः समूहः सोस्त्यस्या इति। तदपि। ऊहिनीशब्देन बाधितं प्रे-
कृष्टत्वेवं परस्यैवकेषंचिन्नेयं। ऊहशब्देन समासे तु तद्दनीतत्वात्कुने यो-
त्। अंते ह्रेगेन गुणेन वा स्यात्। अपवादत्वात्तया अपि वृद्धेः ऊहिनीशब्देन वि-
ध्रेहे च परितार्थस्यात्। यथोक्तं माकाइ ट्टक्शीनामा गुणः सवर्णदीर्घस्या।

म श्री

२

स्वादीरेरिणोः। ईरेरिण्योरिति क्वाचित्कोपपाठः। स्वैरीतिनिर्णयं तस्य अस्त्रियां
वृध्यभावप्रसंगात्। स्वैरिणीत्यत्र तु ङीपः प्रागभावमादाय वृद्धिर्बोध्यात्तु
व्याचख्युः। लिंगविशिष्टपरिभाषायेति तन्निष्फलं। प्रादूहोढोढ्येषैष्ये-
षु। अत्रोहः। क्तेश्विसप्रक्षिसः। भाष्यादौ न दृश्यत इति प्राञ्चः। इदानींतनपु-
स्तकेषु भाष्यवार्तिकयोः ऊहशब्दो दृश्यत एव। नानर्थकस्येति। उपस्थितार्थ-
स्यशब्दं प्रतिविशेषणत्वसंभवे स्यागायोगादिति भावः। सीरदेवस्त्वाह। अ-
ध्येतिराजेः पृथक् भ्राजिग्रहणमिह ज्ञापकमिति। तन्नेतदपुरो। पक्षादिना
माहाच्चर्या तथाभूतस्यैव षष्ठ्यर्थतया भ्राजिग्रहणस्योपक्षीणत्वात्। इति
चेन्न। विभ्राट्। विभ्राजिति रूपद्वयं हि साध्यं तत्र व्रश्चादिसूत्रे राज इति पं-

म र
२१

श्री

ढित्वापि सुसाध्यं एकस्य ऋजते ऋकारस्य प्रागपि दातुं शक्यत्वात्। ऋच्छऋज इति
ऋजभ्रोसेति विकल्पस्य वाचेनिकतया ऋकारस्यात्मनेपदमात्रफलकता
याः वक्ष्यमाणत्वेन तत्स्थाने अकारस्य सुपठत्वाच्च। तस्मात्सीरदेवोक्तो सं
पकं सम्यगेव। प्रेष्य इति। एषसाहचर्यादेष्वोप्यनव्ययं गृह्यते। तेन प्य
तादिषेः क्लोल्यपि पररूपमेव न तु वृद्धिः। प्रेष्यगतः। प्रवत्सतरा। अत्रे
कालापानुसारिणः। वत्सतरशब्दमपि पठित्वा वत्सरे देयमृणं वत्सारा
र्णमित्युदाहरंति। अपरे तु वत्सशब्दमपि पठंति तत्सर्वं भाष्यादिविरुद्धं।
अंतादिवच्च। इह एकः पूर्वपरयोरित्यनुवर्तते। यथासंख्यं चेत्यपि प्रे
याह। पूर्वस्यांतवदिति। स्थानिवत्सूत्रेणैव गतार्थमिदं सूत्रं चानन्वा

२१

त्विध्यर्थमिति भ्रमितव्यं। अस्याप्यत्विधावनिष्टत्वात्। अन्यथा अयजे इंद्र
मित्यत्र सवर्णदीर्घापत्तेः। तथा च वार्तिकं। न वा अंतादूष्यातिदेशादिति।
न विसर्ग इति। एतच्च असुखार्त इत्यादौ अपि तुल्यं। अत्र कार्यकालपक्षे
बहिरंगत्वादसिद्धत्वमपि बोध्यं न च नाजानंतर्य इति निषेधः। यत्र अं
तरंगे बहिरंगे वा अचोरानंतर्यमिति हरदत्तपक्षे तु प्राप्तावपि यत्र पू
श्वाप्रवर्तमाने अच आनंतर्यमिति कैयटमते निषेधाप्रवृत्तेः। वक्ष्य
क्ष्ये न बहिरंगायां वृद्धौ अजानंतर्ये सत्यपि पश्चात्प्रवर्तमाने विसर्गे त
दभावात्। उपसर्गेणेति। यत्क्रियायुक्ताः प्रादयः तां प्रत्येव गत्युपसर्ग
संज्ञा इति उक्तत्वादिति भावः। प्रार्षभियतीति। प्रारार्च्छीति द्वित्वनिषेधः।।

म र मो

२२

प्रेजते इति। एजृ दीप्तौ। कंपर्थो नास्तु परस्मैपदी। एजते कंपते इति प्राचां व्या-
ख्याने प्रामादिकमेव। एहि। एङः इत्येव सिद्धे पररूपग्रहणमुत्तरार्थं। रूपग्र-
हणं तु चित्स्वप्रयोजनं। एङि पररूपमित्येव सिद्धे। यथा अभिपूर्वं इति।
नियोगो अवधारणमिति। यदाहुः। नावकासो यदा दृष्टः पररूपस्य गो-
चरः। एवं तु विषयो वद्धे नियमे यं पदां भवेदिति। एतेनानियोननमि-
योगो व्यापार इति व्याख्यानं परास्तं। यदेव पूर्वे ज्वलने न्यूरिशि राम-
मैव जन्मांतरपातकानामित्यादि प्रयोगविरोधात्। पि तु श्लोकवा-
र्त्तिकमिदमित्याहुः। तद्भसात्। तानां कंध्वादिष्विति। नाकंध्वादिषु विष-
ये तस्मिन्नप्यनुगुणं पररूपं वाच्यमित्यर्थः। अत आह। तच्च टेरिति। यदि

।।ऽदाहतवृत्तिस्थश्लोकविरोधाच्च। कुः। आकटायनस्यैव तपः स्तपःकर्मक-
स्येत्यादि सौत्रप्रयोगविरोधाच्च २२

तु आदित्यपि वाराणस्यैवेष्यते। तर्हि मनीषापतंजलिरित्यादि न सिध्येत्। केचित्तु मनः
पततशब्दयोः पृषोदरादित्वादंत्यलोपे अकारस्यैव पररूपमाहुः। शकानां शेष
विशेषाणामंधुः कूपः। शकंधुः। कर्कोणां राज्ञामंधुः। बदरीवाची तु कर्कंधूर्नादौ दो-
धीतः। अंदूदृंभू इत्युणादिषु वक्ष्यते। अटतीत्यत्र पचाद्यच्। कुलस्याटा कुलटा। ईष
उंछे। ईष गत्यादिषु। आभ्यां गुरोश्च हलः इत्यप्रत्यये ईषा मनसः ईषा मनीषा। हल-
ईषा हलीषा। लांगलीहः मूर्द्धन्योपधः। यस्तु प्रभृष्टं करयोरीशः स्त्रियां लांगले-
दंडके इति रभसकोशात्। तालव्योपधः। तस्मिन्नपि पर आद्गुण इत्येव भवति। हले-
शा। पतंजलिर्यस्मिन्नमस्कायेत्यादि इति पतंजलिः। मार्तंड इति। केचिदत्र सव-
र्णदीर्घमेवाहुः। परमामार्तंडमारभंतु। विश्वो मार्तंडोऽब्जमित्यादि वैदिकप्रयोगा-
स्तेषामनुकूलाः। ओत्वोष्ठयोरिति। अकारस्य ओत्वोष्ठयोश्च समासे मोहस-
मिदं प्रवर्तते। तेनेह न। अरबल्लसुतौष्ठेणस्य इति। अन्यत्र शब्दं वा ...

रिति। अनुकरणस्येति। परिस्फुटाकारादिवर्णस्येति भावः। मस्य स्थानुकरणस्य। केचित्त
ति साम्ये नैवोध्यं। यत्तु प्राच्योक्तं। अतः किं। दकारान्ते मा भूत्। यत्तु व्याख्यातं। दकारान्तं गीति
रूपोपलक्षणं। वटकू मरुत् इत्यादेरपीति। तन्निस्सारं। प्रश्नस्य दान्त इत्युत्तरस्य चानि
राल्हेब न स्यात्। यत्तु व्याचख्युः अतो गुण इत्यतो अन इत्यनुवर्त्य रान्ताधिकारात्। तस
दुमिति प्रश्नः। यदाजस्य वभ्रात्। दान्तस्यं तदापि स्यात्। पुनरत्‌ग्रहणेतु नान्तस्य वि
वक्षणान्नेत्युत्तरमिति। तच्चिन्त्यं। जस्य वभ्रात्स्य स्यासिद्धत्वेन पररूपस्यैव प्रवृत्तेः।
नाम्रेडितस्येति निषेधे पटत्पटदितीति उदाहरणस्यासंगत्यापत्तेश्चात्। अतिप्र
वदुक्तरीत्या प्राप्तिरेव नास्ति। दान्तत्वात्। एतेनानुकार्यानुकरणयोरभेदवि
वक्षया विभक्त्यभावेऽप्यगावित्स्य यमाहेतिवद् पदत्वात्। पटदिति जश्त्वं नेति नि
षेधोऽपि प्रयुक्तः। उत्तरग्रन्थविरोधात्। जश्त्वस्यासिद्धतया पररूपेणे

वबाधात्त्वात्। ननु तदपि नित्यं। तथा च। कथं पररूपविरहे प्रयोग इति चेन्न। अ
लौकिकप्रक्रियावाक्यमिदमिति स्पष्टमेव व्याख्यातत्वात्। संहितायामविव
क्षायां न संभवाच्चेति दिक्। अकः सवर्णे अचि पर इति। पदात् उम्मणामीष
द्विवक्तव्ये मात्राश्रित्य नाज्झलाविति सूत्रे प्रत्याख्यापतेन दह अस्तीति नानुव
र्त्यते। अकोकि दीर्घरस्यैव स्वर्चा वर्णद्वयं द्विमात्रमिति। यत्तु प्राच्या व्याख्यातं
दीर्घे प्राप्ते ऋस्य ऋकारः। ऌकारस्य विधीयत इति। तत्। भाष्यकैयटविरोधा
दुपेक्ष्यं। ङः पदान्तादिति। ङसि ङसोश्चेत्यस्यारंभसामर्थ्याद् अस्य पदान्तवि
षये लब्धो उत्तरार्थं पदान्तादिति स्पष्टार्थमिह वद्धत्तां। सर्वत्र विभाषा गोः।
यद्यपि छंदसीति न प्रकृतं तथापि यजुष्युर इत्यादि प्रक्रमात् छंदस्येवेदमि
ति संभाव्यते। अतः सर्वत्रेत्युक्तं। तत्र व्याचष्टे। लोके वेदे च। इह एऽइयनु

वेर्यएङ् तस्येति व्याख्येयं नेह हनाचित्रग्वग्रमिति । प्रतिपदोक्तत्वात् तस्य एङोऽग्र-
हणान्नेह हि चित्रगो अग्रं प्रकृतिभाव इति । प्रकृत्यान्तःपादमिति सूत्रे प्रकृ-
त्येनुवर्तेः । यद्यपि भाष्ये इको गुणवृद्धी इति सूत्रेनान्तःपादमिति पाठः स्थित-
षाष्ठभाष्येप्येवं । तथाहि । आकडारसूत्रे ह्रस्वश्चेति चकारेण प्रकृत्येत्यनुवृ-
त्त इति भाष्यदर्शनात् प्रकृत्यान्तःपादमिति पाठोऽपि साधुरेव । नेति पा-
ठे तु सर्वत्रेति सूत्रेण पूर्वरूपमेव विकल्प्यतरस्यावधेयं । अवङ् स्फोटायनस्य ।
अत्रापि एङन्तस्य गोरिति व्याख्येयं । अगिति सूत्र यितुं सुप्येतं । विभाषानुवृ-
त्तेः स्फोटायनग्रहणं पूजार्थं । गवीति । यत्तु प्राचा गवेइति प्रत्युदाहृतं तत्त-
न्नासत्यपि अवङि अतो गुण इति पररूपेण रूपसिद्धेः । न तु सत्यवङि ङेर्या

त्री
देस्यात् । स्त्रियां तु टाप् स्यादिति वाच्यं । संनिपातपरिभाषया यादेशाभावोसमा-
धानत्वात् न च साऽनित्येति वाच्यं । औत्समिकप्रवृत्त्येष्टसिद्धेः । गवाक्ष इति ।
गवामक्षीवेति विग्रहः । अक्ष्णोऽदर्शनादित्यच् समासान्तः । वातायने रूढोऽयमपि
स्तिलोकात् । इन्द्रे च । आरंभसामर्थ्यात् नित्यमिदं । इन्द्रे च नित्यमिति पाठस्तु भा मिति
ष्यसंमतत्वादुपेक्ष्यः । एहि कृष्ण ३ इति । दूराद्धूते चेति प्लुतः । यत्तु कृष्ण ३ एहीति
प्राचोक्तं तन्न । दूराद्धूतेत्यावाक्यस्य टेरित्यधिकारात् । वाक्यत्रेति । इहरुक्के-
रिति लोपो नायणेः । कार्यकालपक्षेवहिरंगपरिभाषयाऽसिद्धत्वात् तास्या-
निवृत्त्यत्वाच्च । पूर्वत्रासिद्धीयेनेति तु न । तस्य दोषः संयोगादिलोपयणत्वेः ।
दूराद्धूते चाहूतमाह्वानं तच्च संबोधनमात्रोपलक्षणमिति यक्षिप्रेत्याह ।
दूरात्संबोधन इति । उपलक्षणतया व्याख्यानस्य फलमुदाहरति । सक्तून

पिबेत्यादि। गुरोरनृत। अपिग्रहणो गुरोरगुरोश्च टेः प्लुतार्थः। देवदत्तेति। अस्याए
हीत्यादिः। एवमग्रेपि। सर्वत्र प्लुत इति। तथा चाग्नीत्प्रेषणे परस्य चेति सूत्रभा
ष्ये सर्वत्र प्लुतः साहसमनिष्टता विभाषा कर्तव्य इति। साहसमात्रस्य त्यागेन त
दनिष्टता त्यागस्त्वननुष्ठानेनापि इत्यर्थ इति हरदत्तः। वैकल्पिकेष्वनुष्ठान
केसंधर्माधिक्यफलकमपि अस्नात्हृआदनिष्टते त्यर्थ इत्यन्ये। एतेन देपा
यनो विरहकातर आजुहाव पुत्रेति भागवतं व्याख्यातं। प्लुतस्य वैकल्पि
कत्वात्। किंच पुत्रशब्दस्य वाक्यांतरत्वमपि नास्तीति सुवचं। आख्यातप्र
वर्तिनोप्यनुकरणसंभवात्। अपि चास्तु प्लुतः। प्रकृतिभावस्तु वैदि
कत्वान्मास्तु। तथा चाइ३चाक्रवर्मणस्येति सूत्रे इग्रहणेन नार्थः। बमाद

२८

यवक्रोयमिति। प्लुत इति प्रकृतिभावः सर्वोपि चाक्रवर्मणस्य मते नास्तीभावः।
अपि चेह प्रकृतिभावो दुर्लभ एव। अप्लुतवदुपस्थित इति सूत्रात् उपस्थि
नाम वैदिक इति शब्दः। तस्मिन्नन्यरे प्लुतो अप्लुतवत्स्यात् इति हि तत्स्वार्थः
एवं च तथापि निर्वाहे स्पष्टं आर्षः प्रयोग इति श्रीधरोक्तिर्नादर्तव्या।
द्विर्वचनमिति। सुप्तिङंतमिति। अंतग्रहणेन संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रह
णे तदंतग्रहणं नास्तीति ज्ञापितत्वादिति भावः। तेनेह न। कुमार्यौ वध्वौ
श्चागारं कुमार्यगारं वध्वगारमिति। स्पष्टं चेदं भाष्ये। दो। द्विर्वचनमात
प्रगृह्यसंज्ञं स्यादित्युत्प्राचः। प्रमाद एवाहरीए ताविति। इह त्राकलेन।
प्लुतप्रगृह्या इत्यत्र निसग्रहणादित्युक्तं। अत्र वृत्तिकारः। मणीवा

दीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इति पठित्वा मणीवरोदसीव दंपतीव जंपतीवेत्यु
दाहृ[illegible]त्य हारा। एतच्च मुनित्रयानुक्तत्वादप्रामाणिकमिति कैय्यटहर
दत्तादयः एवं स्थिते मणीवोष्ट्रस्य लंबेते प्रियौ वत्सतरौ ममेति भार
तप्रयोगं समर्थयते इवार्थ इति। वशब्द इति। वं प्रचेतसि जानीयादि
वार्थे च तदव्ययमिति मेदिनी। ववा यथा तथैवैवं साम्ये इत्यमरव्य
व्याख्यावसरेऽप्यत्र वं वपुर्षु र्यरा: इति कालिदासप्रयोगस्याभियु
क्तैरुदाहृतत्वात्। कादंबखंडितदलानिव पंकजानीयादिदर्शना
च्चेति भावः। यत्तु पाठांतरं। यद्वा यथा तथैवस्यादितदयुक्तं। नाममालि
गानुशासनप्रक्रमे तद्धितस्यवतेरननुगुणत्वात् अपस्य समूलादि

पर्यायमध्येऽणपि जवुञादीनामनुक्तेश्च:। अदसो मात्। इह एकारो नानुवर्त्त
तेऽसंभवात्। इत्यभिप्रेत्याहाई दंताविति। न तु उकारानुवर्तिर्व्यर्था स्त्रियो
फलेवा। अमू आसाते इत्यत्र पूर्वेणैव सिद्धेः। उश्च स्यापि दुर्लोपि एकारांत
त्वात्। अत आह। रामघरणावम् इति। पुंसि पूर्वेणैन सिध्यति। ओकारां
तत्वादिति भावः। अदसो मादिति सूत्रं प्रति मुख्यमीक्षे नामि द्धे आरंभ
सामर्थ्यात्। एकारोपीति। तथाच एकारानुवृत्तितात्पर्यमह फलकं मात्र
हणमिति भावः। अत्रेदं चिंत्यं। ईदूत्सप्तम्यर्थे प्रगृह्यं। अदस एच्चाद्विवचनं
मित्येव कुतो न सूचितं। एवं हि पूर्वसूत्रस्थमीदूद्ग्रहणं प्रघटनसूत्रे माग्रह
णं च मास्तु। एकदेशानुवृत्तिक्लेशोपि नेति। शोध्यं दसमपीदसंदर्भे

सुध्यर्थमुक्तं। वस्तुतस्त्वनुकरणार्थं तथा लोकार्थमपि संभवत्येव। अस्मे
यो मे राया इत्यादौ त्वे मे इतीत्यनुकरणे प्रयोजनाभावात्। अस्मे
इति। अस्मभ्य इत्यर्थः। भ्यसः सुपां सुलुगिति शे। आदेशात्लोषेतो
पः। निपात। आ नाङिति पृथग्ग्रहणादेवाङ्रूपे निपातेऽर्थे निपातग्र
हणमुत्तरार्थं। स्पष्टार्थं इहैव ह्रुतं। ए आ एवं मिति। पूर्वप्रक्रां
तस्य वाक्यार्थस्याऽन्यथात्वे द्योतकोऽयमाकारः। पूर्वमित्थं नामंस्था
इदानीं त्वेवं मन्यसे इत्यर्थः। आ एवं किलेति। स्मरणद्योतकोऽयमाकारः।
वाक्येत्यादि। तथा च भाष्यं। ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविध्योश्च यः। ए
तमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित्। इति। अत्राङिल्लक्षण एवात्

त्यर्थे लाघवात्। अन्यस्याङित्त्वं थसिद्धं। ईषदर्थ इत्यादिस्तु वपुत्यानुवादः।
एवं चात्र आ अप इत्यत्र सत्यप्यर्थवत्तेरप्याकारस्य ङित्वादाङनुनासिकश्छ
सीति प्रवर्तत इति भावः। ओत्। निपातः किं देवो सि। वायवायाहि। संबुद्धौ।
ऋषिर्वेदः। तदुक्त मन्त्र ऋषिणेत्यादौ तथा दर्शनादित्यभिप्रेत्याह। अवैदिकमी।
संबुद्धौ किं। आहो इति। अत्र परत्वाद्विकल्पो माभूत्। यत्तु ओदित्यत्र निपा
नुवृत्तेः। इहच संबुद्धिग्रहणस्य प्रत्युदाहरणं वस्यादोहरणं बुक्तेन विल
यमाहेति। तन्न। तत्र प्रगृह्य संज्ञासत्त्वेपि प्रकृतिभाव प्रसक्तेः। इको सवर्णे
स्यत्र हि पदान्तग्रहणमनुवर्तत इत्याकारे स्पष्टं। एवं च प्लुतप्रगृह्या इति से
पि तत्संबन्ध आवश्यकः। गविति च न पदां अनुकार्यानुकरणयोरभेदविव
क्षया अर्थवत्त्वाभावेन विभक्तेरनुत्पादात्। ऊञः। निपात एकाजिति प्राप्ते

विभाषेयं। ङँ। अनुनासिक इति। तेनास्मिन्परे यरोनुनासिक इति विकल्पः। पदे
तन्नूं फक्कसि यदेतद्दूं फक्कसि इति वा। तद्दिर्घमित्यादि। एतदर्थमेव यत्रानुनासि
कग्रहणं। अन्यथा यरो ञमि ञम्वेत्येवावक्ष्यत्। मञेउँओ वा वा। मञः पर
स्येत्यादि। परदिति तु प्राचः प्रमाद एव। षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा उच्यन्त इति
भाषा तु। आदेशविधौ षष्ठ्या एवान्यायस्था—अ। असिद्धस्यादिति। अत ए
वेदं वक्ष्ये त्रिपाद्यां विधीयते। प्रकृतिभावमात्रबाधनार्थत्वेपि इको यण
चीत्यनंतरं मञउँओ विधी [illegible] यणं चान्ववतिष्ठता। इहम
ञ उञा इतो परेऽष्टाविंशतिरूपाणि। तथाहि। उञ ऊँ इति प्रगृह्यत्वे किमुरिति।
वत्वपक्षः। किम्विति। उँ इत्यादेशो किमूँ इति। आदेशस्य स्थानिवत्वेन मञउँ
इति प्रकृतिभावापप्रभूतेऽो तरतम्यादनुनासिकेऽवकारे किंम्विँति। अनुना

सिकाननुनासिकयोर्वकारयोर्मयो यण इति द्वित्वस्य मकारस्यानचि चेति द्वित्वस्य
च विकल्पेन वत्वपक्षे रूपाष्टकं। तदभावे द्व्यमिति दशकं। प्रगृह्यसंज्ञाविरह
पक्षे तु मयउञ इति वत्वस्यासिद्धत्वादिको यणचीति यणेवा। तस्यासिद्धत्वा। तु मो
नुस्वारे वा पदांतस्येति परसवर्णे पक्षेऽनुनासिकाननुनाकारयोपेतं। एकादश।
अनुनासिकस्य द्वित्वेह लोपमामिति लोपस्य वैकल्पिकत्वादकरणेत्रिवकारं
द्वादशरूपं। परसवर्णाभावपक्षेऽनुस्वारस्य पर्यायसाक्षिके द्वित्वे। द्विसरूपं त
याच्चतुर्दश। इति ऋदेकारोस्याणो प्रगृह्यस्येति अनुनासिकविकल्पाद्द्वैवि
शतिरिति। इत्यच्संधिः। स्तोः श्चुना। स्तोरिति समाहारद्वंद्वः। सौत्रं पुंस्त्वं। श्चुना
सहयुक्तेति सूत्रे विनापि तद्योगं तृतीयेति वक्ष्यते। योगेति। एतदध्यालरत्नेप्यां।
अत्र स्थानान्यादेशयो यथासंख्यं निमित्तकार्यिणोस्तु नेति ज्ञापकात् [illegible]

तरमित्यादौ तु सौत्रत्वात् सुत्वं नातन्न्। आपनमित्यादौ तु भवत्येवास्तां श्चोष्टु रितिसु-
वृचान्वये तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति परिभाषोपस्थानाभ्युपगमात्तेन न यत्स्थ्या ञ्जो इत्या-
दिनसिद्धे तु। आगादितिलिङ्गेन तु तस्या इहानुपस्थानाभ्युपगमात्। ष्टुना इहापि कार्य-
निमित्तयोर्वैधास्त्यनतोः षीशापकात्। ष्टोः ष्टुः इत्युचितो। इह इष्ट इत्यादौ नयन्द-
तादितिज्ञापकान्न दोषः। सपिष्टममिति। कस्वातादाविति षत्वोत्प्रत्यये भाषायामिति।
यत्तु प्राच्यामयटि नित्यमिति पठितं। यश्चेहलन्तप्रकरणे षण्णवटूणामित्युसहती
यरोनुनासिक इति वानुनासिक इति व्याख्यातं। तत्सर्वं भाष्याद्दुपेक्ष्यं। यवाद इग-
णोरित्यत्र विभक्तं स्सौमत्वपर्थ इति संहितापाठे सा विविक्ता पूर्वं दकारं प्रक्षिप्य भ-
चेन्नाप्येतस्मात् आनुनास्यं। उदः स्थाः अनुस्वारस्य यपीत्यत्र समस्तमपि यत्स-
वर्णग्रहणमिति। तन्निष्टच्यसंवध्यते। एकदेशो स्वरितत्वं प्रतिज्ञानादिस्याशये

नाहापूर्वसवर्णः स्यादिति। अघोषस्येत्यादि। एतेन सस्यन इति प्राचां ग्रंथाः प्र-
युक्ताः। यदपि हचेपोद्धीति पाठारित्यस्यापन्यसनो तदतिरभासात्। तात्र्यि-
वद्रितीयत्तु प्राचातत्क्षिव इत्यत्र सूक्ष्मत्ते स्वरिचेसुक्तोतेनात दोदांतचैनस-
श्चोपन्यासवैयर्थ्यात्। यत्तु। तत्पोत्रेणोक्तं तदोवावसान इतिचत्वं च ते पश्चा-
त्रावइत्यनेन न संवध्येशक्तौ जश्त्वं न इति। स्त्वे जे स्वरि चेति चत्वं भिक्षि। तदात-
स्थवीयः। झलां प्रत्यवसाने चर्त्वस्यापवाद इत्यात। झलांजशोन्ते इत्यादानपेक्षणा। रा-
भावित्यवसाने भगेवावसान इत्यस्य पूर्वमप्रवृत्तेरश्वा। प्रवृत्तस्यापि नियतिस्सं-
भवात्। तातदुक्तं। अष्टतस्युहापाणिनीया इति। हलन्तमपि कार्यं निवर्तयतीति चायन्य-
थाहरि रूप सिद्धत्रापि भवदुक्तरीत्या प्राप्तो विसर्गः केन वार्यतां। अथ तन्नातीति
तद्दितिक्रिर्वतं तत्रापि एवमपि जश्त्वे न दकारो सुचत्वे इति चुत्वं मितितन्न्यायात्सुले
प्रातिपदार्थोस्याधिक्रिसात्। यत्तु नेमुनेत्यत्र नेति योगविभागस्योपसंख्यानेनैवास्तु न आद

पिना। असिद्धत्वेपि रूपसिद्धौ निर्वाध्यायां योगविभागस्यांगस्यागतिः। भूतस्येत्यस्य
यणे प्रमाणाभावात्। आङ्गस्य तु इति। आङ् उद् मन् इति तङ्स्तु क्रमोदितिन्दास
मसंवोधिविधिरिति प्समक्रमंकुविधानमिति तु नोक्तं। अनुवाद्ययोरपि पथाप
स्य स्पष्टत्वात्। सम्मूलाङ्कू तजीवेषु हनू हञ्जम्गहद्दत्र यथा। ङ्णोः कुक्टुकोः पूर्वान्त
त्वात् प्राङ्क्कूसाय इत्यत्र सा। तुप्रदातोरिति षत्वं न। सुगणकूसाय इत्यत्र न पदांतादि
रिति कुत्वं न। पुष्करे तीर्थविशेषे सीदतीति पुष्करसत्।। तस्यापत्यं पौष्करसादिरा
चार्यः। वाक्वादिष्वोत्सादिज्ञ। अनुशातिकादित्वादुभयपदवृद्धिः। ङः सि धुट्।
उभयनिर्देशे पंचमीनिर्देशो बलवान् परत्वादित्यभिप्रेत्याह। सस्येति। सी
ति सप्तमीनिर्देशस्तु लाघवार्थः। षट्सन्त इति। धुटश्चर्त्वेन तकारः। यत्त्वाहुः
चयो द्वितीया इति पक्षे तस्य थ इति। तन्न। त्रैपाद्यामसिद्धत्वात्। अत एव धुडभावे
ट्संतस्त्विमे नटठेन। टकारनकारविसर्गाणां द्वित्वविकल्प्यात् षोडश। खवश्शरर

ति सकारद्वित्वपक्षे त्रिंशत्। न चात्र चर्त्वस्यासिद्धत्वेन शंक्यं पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे इत्युक्तेः।
न च शरोचि इति निषेधः शंक्यः। तस्य सौत्रमात्रद्वित्वविषयत्वात्। अत एव शरः ख
य इति वार्तिकस्यावसरः। अप्सरा इत्युदाहरणं भाष्ये दत्तं। धुटः पारादित्वेन पदा
न्तादिति कुत्वप्रतिषेधार्थं। अत एव वक्ष्यमाणस्तुगिहैव न हतः। यत्त्वाहुः। एव
मपि प्रक्रियालाघवार्थं तु ड एव कर्तुमुचित इति। तन्न। चयो द्वितीया इति पक्षे
थकारापत्तेः। श्चुत्वं धुटि सिद्धं वाच्यं। अट्तीस्य द्वाश्चोततीह धुट् न। शि
तुक्। शीति सप्तमी पूर्वत्रासिद्धार्थोपान इति पंचम्याः षष्ठी प्रकल्पयितव्या
हानस्येति। ननु प्राक्कृतो धुडेवास्तु किं तुका। मैवं। श्च्योतीयस्याहि पदा
न्तात् झयः शस्य छत्वार्थं आकरे स्थितः। एवं धुटः पारादित्वात् सञ्श्च्योतु
दित्यत्र षो न स्यात्। विपूर्वाद्रपे रौणादिके शप्रत्यये मध्वश्च्योते लक्षितो

शिरस मित्यादौ यथा। अतः पूर्वांतस्तु कृ अतः। नन्वेवं कुर्वन्न चत्रोते मस्तत्र
यदा तस्यासिणत्व निषेध्यो नं स्यादिति चेन्न। कार्यकालपक्षे बहिरंगस्य
तुकोऽसिद्धत्वात्। यथोद्देशे तु स्तोश्चुनेति योगो विभज्यते। नेत्यनुवर्तते।
णइति च। स्तोश्चुनायोगेण त्वं न स्यात्। नकारार्थमिदं। सकारग्रहणं चवर्
ग्ग्रहणं चोत्तरार्थं। ततः श्चुरिति। पूर्वमनुवर्तते। एवं च नश्चेत्सूत्रेकु
र्वन्सीदतीत्यत्र णत्वप्रतिषेधो ष्टुत्वासिद्धिः प्रयोजनमिति प्राच्यां
मधोपि यथोद्देशपक्षे बोध्यः। यत्तु वदंति। इदं प्रयोजनं बहिरंग
परिभाषया गतार्थत्वात् प्रत्युक्तमिति तत्पाक्षिकं। त्रिपादीस्थितान्तरंगे
परिभाषेयं न प्रवर्तत इति। उसुश्चुपास्यरसूदाहरणे स्तोत्स्यासह निरुद्
वेसात्कां तावतरा सर्व्वश्चुरिति। इह श्चुत्वं तु कोरसिद्धत्वान्माभूत्सन्नश्चपीति

कृत्वं नाशंक्यं। श्चुत्वं स्वासिद्धत्वात्। ङमो ह्रस्वात्। ङमः प्रत्याहारः। संज्ञापाद
तेदित्संज्ञा सामर्थ्यात् संज्ञिभिः सह संबध्यते। तेन यथासंख्यं ङुट् णुट् नुटः प्रवर्त
ते। नित्यग्रहणं स्पष्टार्थं। हेमपरेवा इति मयउञोवेति निकृपृक्ह्यमध्येपा
ठादेव सिद्धं नित्यत्वात्। सुगणीश इति। ण्वल्लोपो न स्यात् स्थानिवत्ता।
पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात्। ङमुट् यरादित्वं कुर्वन्नास्ते इत्यत्र णत्वप्रतिषेधा
र्थो। अत एव ङमो ह्रस्वादचि ङ इति नासूत्रितं। परणत्वं प्रति पूर्वस्य द्वि
त्वस्यासिद्धत्वात् णत्वापत्तिरिति प्राचः। यत्त्वाहुः। बहिरंगपरिभाषा
या गतार्थत्वादुभयमसंगतमिति। तदपि पाक्षिकं। राजहत्त्रैव यथोद्दे
शे त्रैपादिकेंतरंगे बहिरंगपरिभाषाप्रवृत्तिः स्यात् तत्पक्षेन प्राप्तार्थ

औ छ
३२

मनो

स्यमोऽष्टत्वात् । कथमन्यथादियं चेति स्वपमेवोच्चमितिदिहानव परमगाह
नाविसयादावें तैर्वर्ति विभक्त्यापदत्वान्नुट्स्यादिति चेन्नालुङ्नरपदसे
पदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् । अत एव परमवाचो
परमगोदुहौ परमलिहौ । विसर्गादौ कुत्वं घत्वं ढत्वादीनि न । यत्तु मा का
उञ्जिच पदे रसतः पदे इत्यनुवर्त्य भजादेः पदस्येति व्याख्यानात् ङ्मुमि
युक्तोऽत्र तदनेन प्रयुक्तो । इहैव नन्को पंवार युतु मुच्चारितेषु तेनाप्यनुस्वा
ते व्यवस्थात् । समः सुटि । यद्यपीदं मोनुस्वार इति सिद्धं तथापि नुनासिके
त्रिसकारकं कत्सि व्यर्थमिदम् अत्रानुनासिकः । अयमपि कारो [illegible]
वेदितव्यः । आपत्रयग्रहणमनर्थकं अधिकारादेव प्रकरणलाभात्
तुशब्दः स्वविधिकारपक्षे परस्मात्कार्यिणो विशेषणात् नार्थः । परस्यानिषे

३२

```
[OrderDescription]
,CREATED=11.09.19 12:24
,TRANSFERRED=2019/09/11 at 12:34:41
,PAGES=32
,TYPE=STD
,NAME=S0001745
,Book Name=M-2172-SIDDHANT KOUMUDI
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
```

```
FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,
```